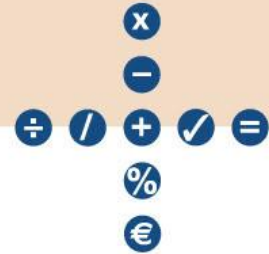

Valt er nog wat te klagen?

Economische vooruitzichten

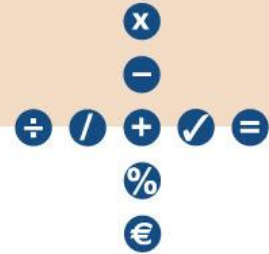
Jaap Koelewijn, 22 juni 2017

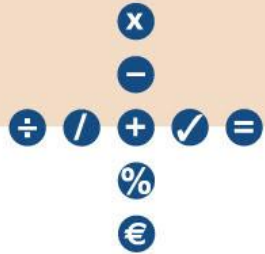
Agenda

- Nog even kort voorstellen
- Waarom duurde de crisis 10 jaar?
- Waarom gaat het beter?
- Wat zijn de bedreigingen?
- Adviezen
- Afsluiting

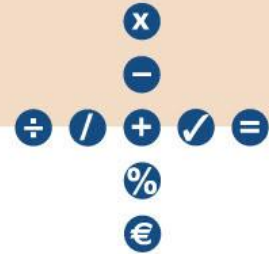
Kort over mijzelf

- Jaap Koelewijn, 1956, Economie VU (1983)
Amsterdam, promotie op bankentoezicht (1992)
- Werkzaam geweest in de financiële sector als beleggingsspecialist en toezichthouder
- Sinds 2000 zelfstandig/Nyenrode. Aandachtsgebieden beleggen, financiering en toezicht
- Sinds 2016 1 dag per week met pensioen, er is al 14 jaar niet geïndexeerd (pensioenfonds van Euronext)

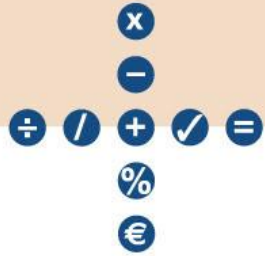
Waarom 10 jaar crisis?

- Op drie niveaus problemen:
 - Globaal: grote problemen in de financiële sector
 - Gebrek aan transparantie, slechte governance en verzwakte bankbalansen
 - Ondergang van Lehman veroorzaakte een kettingreactie die leidde tot een vertrouwensbreuk
- Problemen zijn redelijk beheersbaar geworden

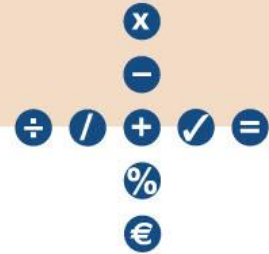
10 jaar crisis

- Op Europees niveau raakten we door de begrotingscrisis in de zuidelijke landen diep in de problemen
 - Pas na de reddingsactie van Draghi kwam er rust
- Huidige situatie is stabiel, maar de tijdbom van de kunstmatig lage rente tikt door
- Nu is vooral de noordelijke regio aan een groeispurt bezig, Spanje en zelfs Frankrijk gaan beter

Nederland en de crisis

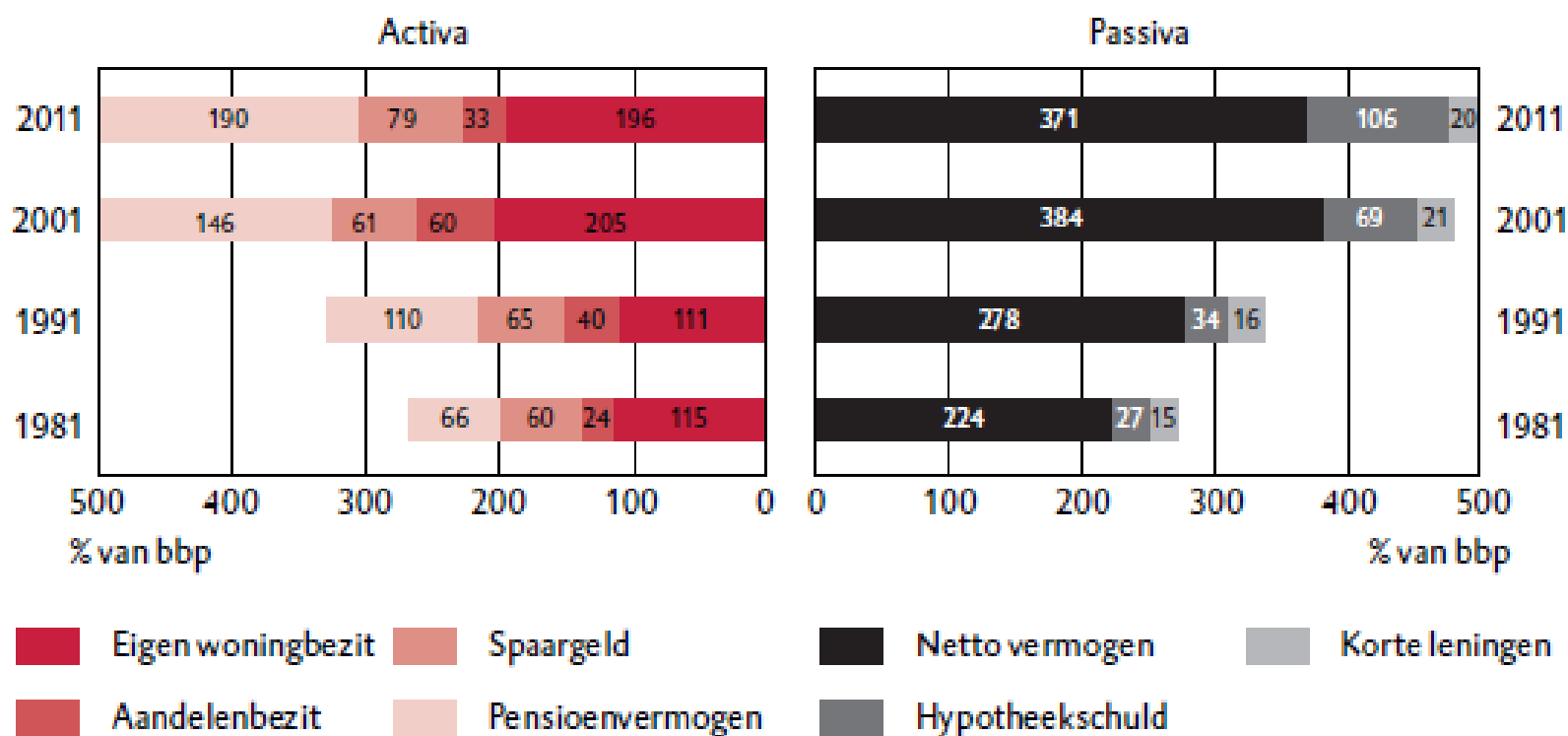
- De Nederlandse economie is naar verhouding hard geraakt
- Twee oorzaken:
 - Onze grote financiële exposure
 - Andere beleidsmix dan de ons omringende landen
- Daardoor duurde de crisis langer en was hij dieper

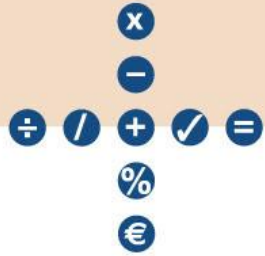
Too much finance

- Nederland is een economie met lange balansen
 - We hebben €600 miljard hypotheekschuld en ruim €1600 miljard pensioenvermogen
- Nederlandse woningfinanciering kenmerkt zich door hoge LTV, starters krijgen een hypotheek van 125% executiewaarde op twee inkomens
- Grote pensioenpotten zijn aantrekkelijk maar maken ons gevoelig voor schokken op financiële markten

Figuur 5.4 Samenstelling van bezittingen en schulden van huishoudens, 1981-2015 (% van bbp)

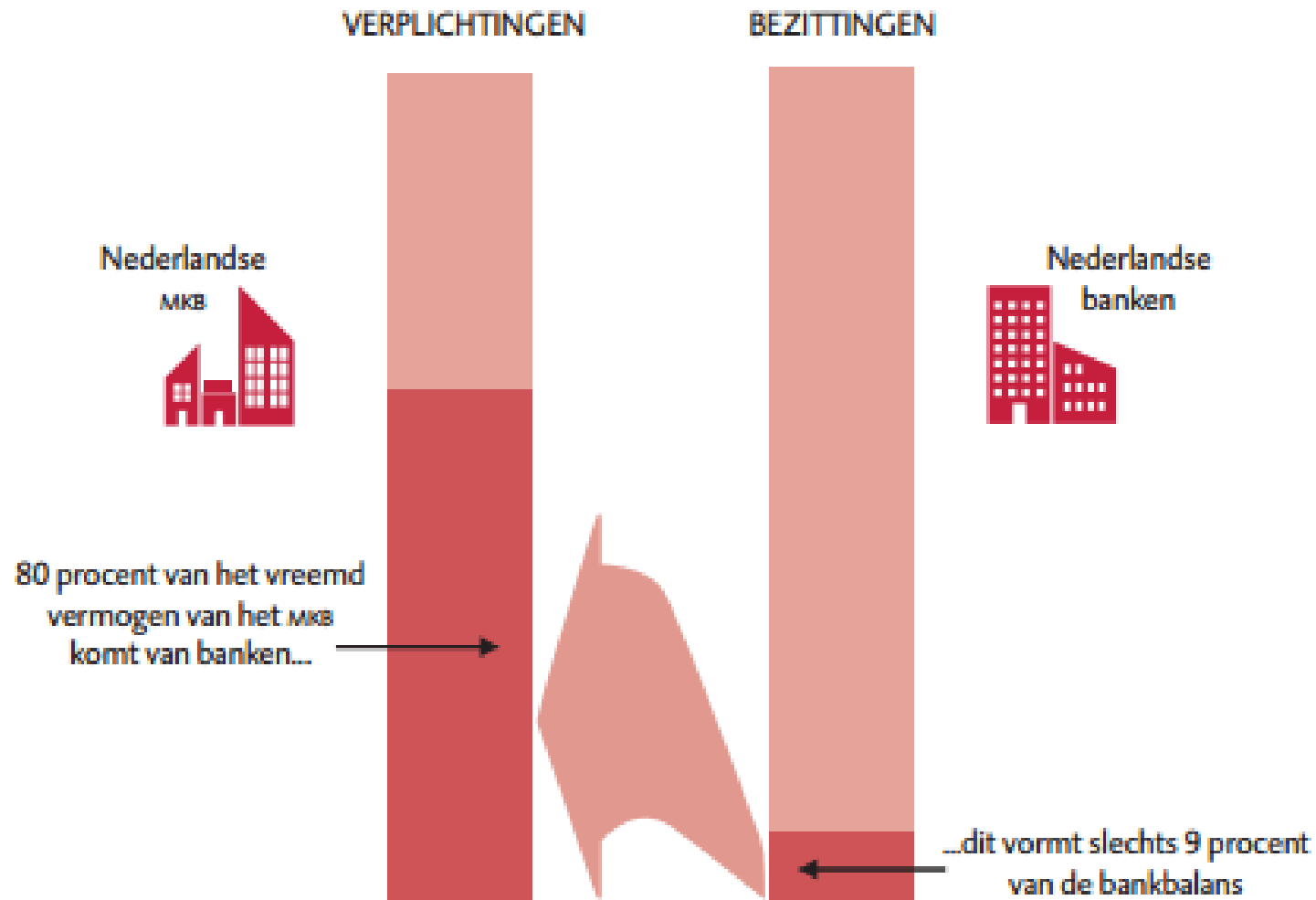
Bron: SER (2013)

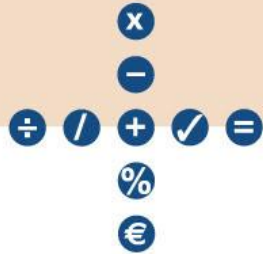
Too much finance

- Gestimuleerd door de fiscus leenden bedrijven van oudsher veel
 - Sterke afhankelijkheid van banken, weinig gebruik kapitaalmarkt
 - MKB ook sterk afhankelijk van banken, weinig gebruik netwerken
- Gezinnen en bedrijven sterk afhankelijk van bancaire financiering

Figuur 5.12 MKB-afhankelijkheid van het bankwezen

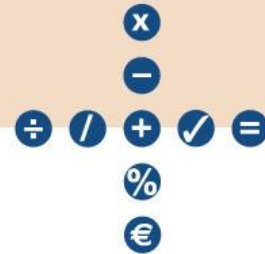

Bron: gebaseerd op gegevens van DNB (2015:15) en Bijlsma et al. (2015:3)

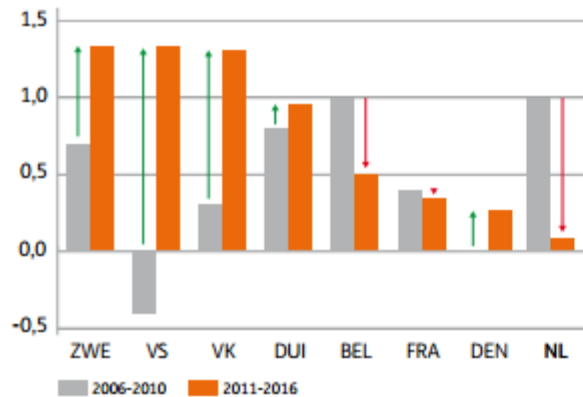

Directe gevolgen financiële crisis

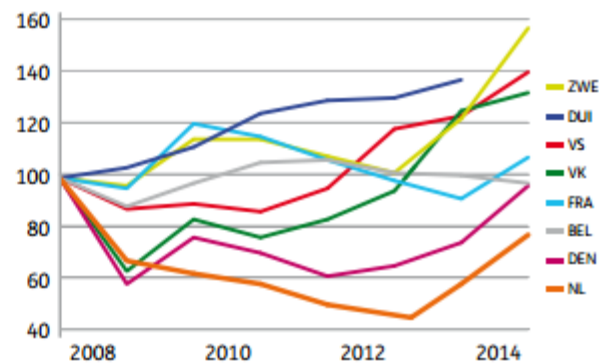
- Daling huizenprijzen raakte de gezinnen zeer hard
 - Besparingen werden opgevoerd, minder mobiliteit
- Pensioenfondsen moesten premies verhogen en reduceerden hun aandelenbelang
 - impuls voor rentedaling
- Overheid trapte hard op de rem
- Kortom: balansrecessie versterkte de crisis

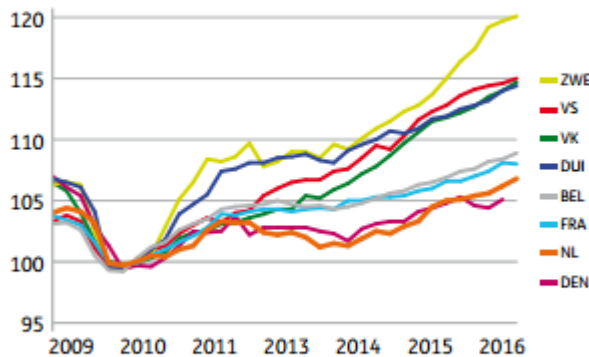
Werkgelegenheid nam in NL sinds 2010 amper toe
Werkgelegenheid in personen, gemiddelde groei, in %

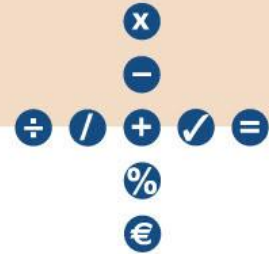
Huizenmarkt deed het in NL duidelijk slechter
Omzet op huizenmarkt, index, 2008 = 100

NL economie raakte achterop in herstel
Omvang economie (bbp), volume-index, 2009 = 100

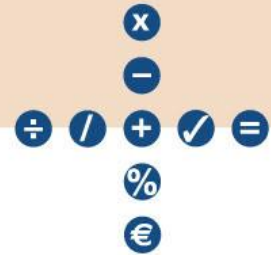

Bronnen: Eurostat, Hyposat, Macrobond, BIS, berekeningen ING Economisch Bureau

Wat deden we goed?

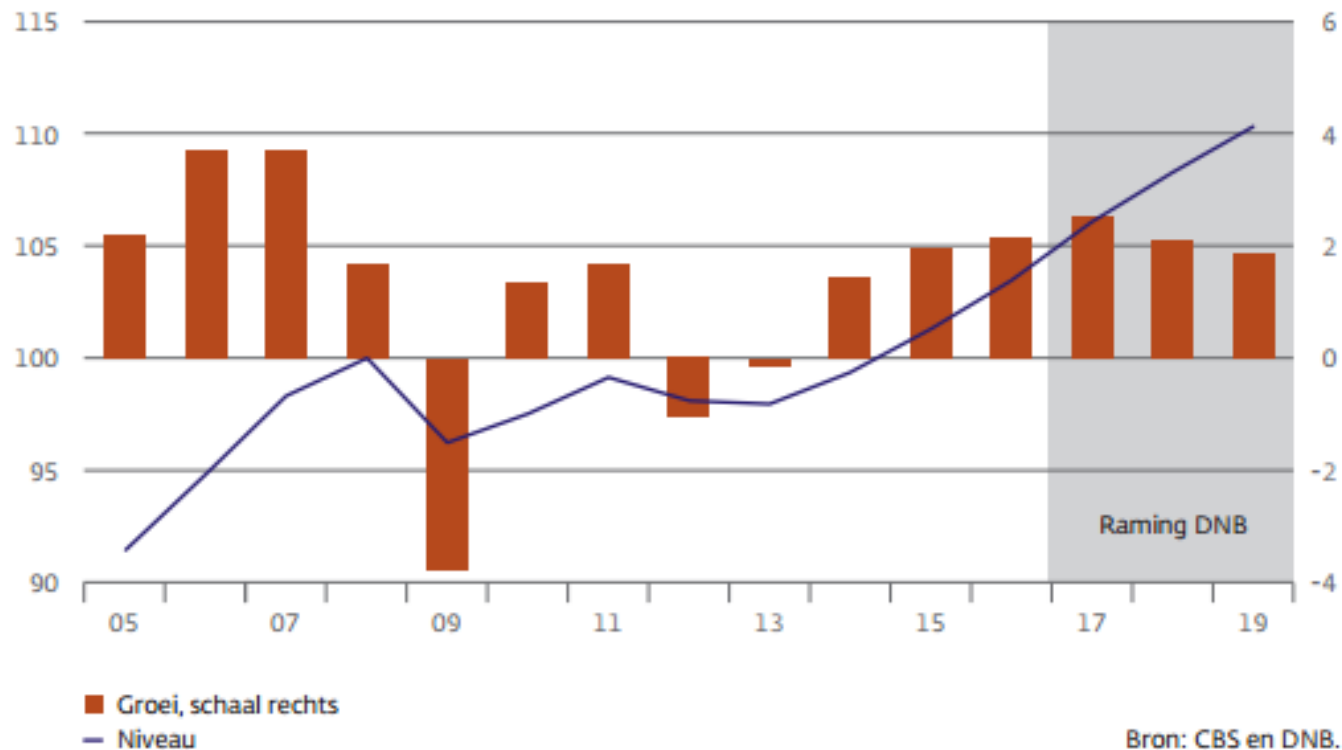
- Verhoging AOW leeftijd draagt bij aan duurzame verbetering overheidsfinanciën
- Dat geldt ook voor de inperking hypotheekrenteaftrek
- Strengere hypotheekregels dragen bij aan reductie schulden
- Ingrepen in zorgkosten en sociaal vangnet dragen bij aan beheersing overheidsfinanciën

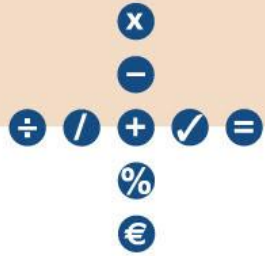

Perspectief op de lange termijn

Grafiek 1 Bruto binnenlands product

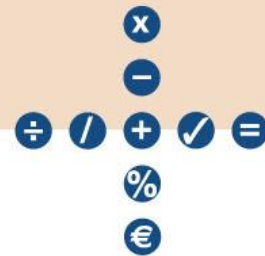
Volume; 2008 = 100 en procentuele mutaties jaar op jaar

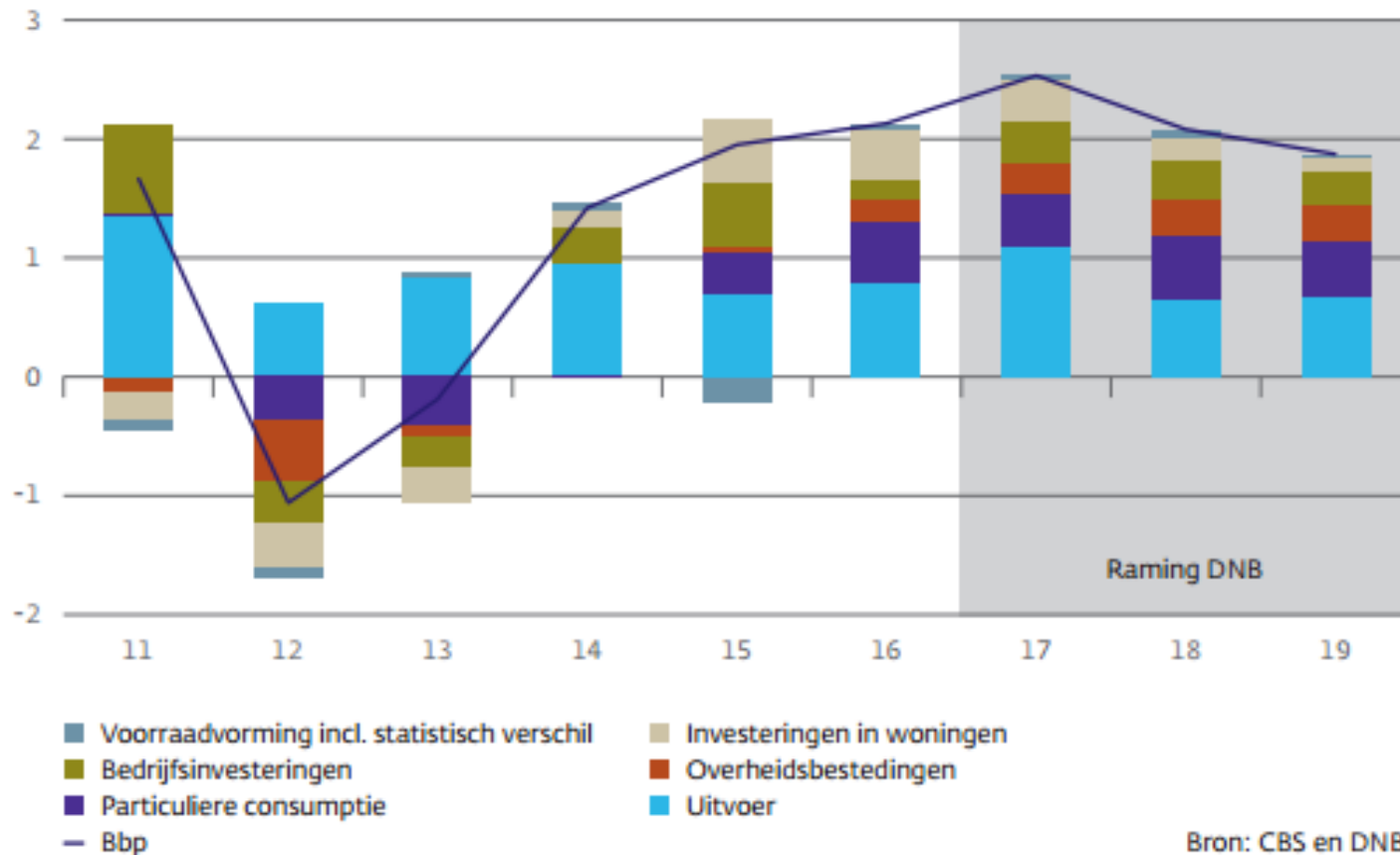
Conclusie

- Groei herstelt, maar ligt wel op een relatief laag niveau
 - Mede verklaard door demografische factoren
- Pas in 2014 waren weer terug op het niveau van 2007
 - We hebben tien jaar lang nauwelijks vooruitgang geboekt
- Goed nieuws, met een zwart randje

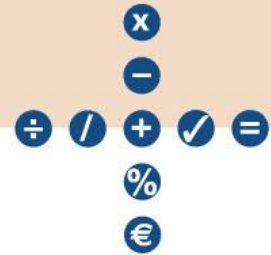

Grafiek 2 Bronnen van bbp-groei

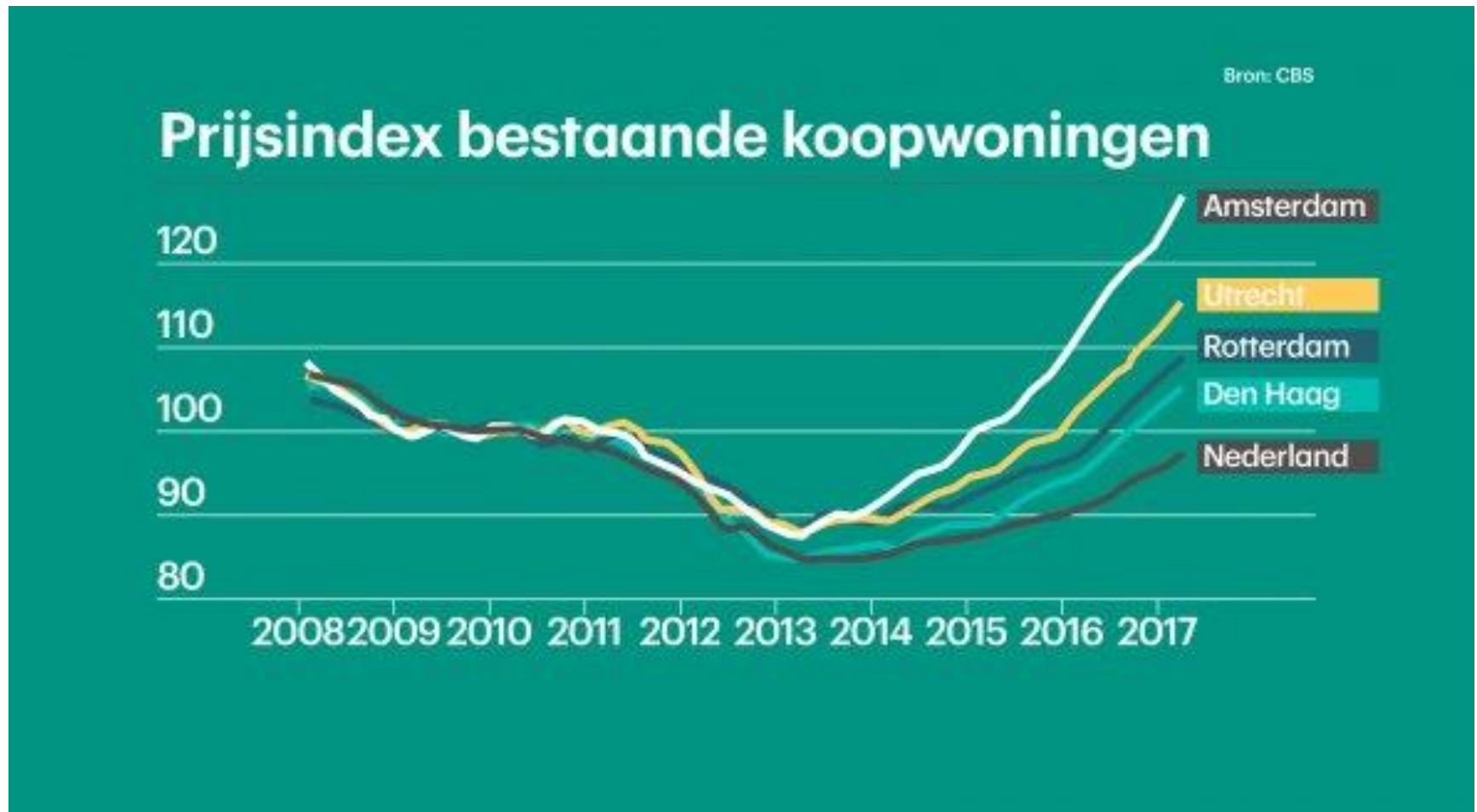
Procentuele mutaties en bijdragen in procentpunten

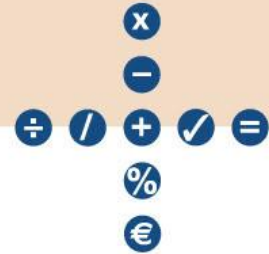

Toelichting: Netto bijdragen aan bbp-groei, waarbij de finale en gecumuleerde intermediaire invoer in mindering zijn gebracht op de bijbehorende afzetcategorieën.

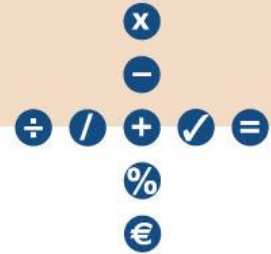
Huizenmarkt beter, verschillen regionaal

Herstel door:

- Goede groei van de export, mede dankzij de goede ontwikkelingen in Duitsland
- Maar vooral: herstel van de consumptie en investeringen in woningen
- Er is een wisselwerking tussen woningmarkt, werkgelegenheid en consumptie
 - Door de lage rente herstelde de huizenmarkt, steeg de consumptie, steeg de werkgelegenheid

Spurt op woningmarkt

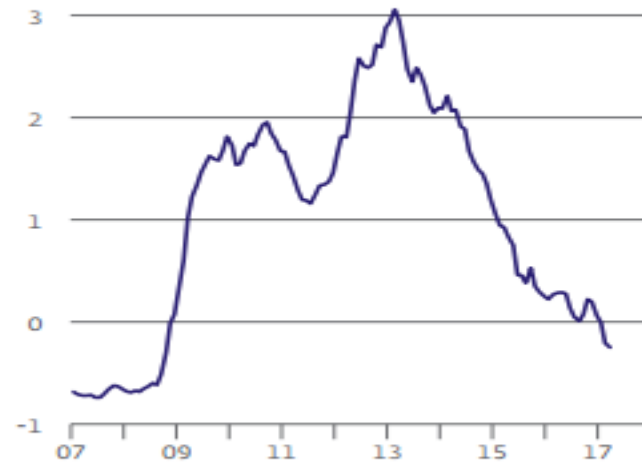
Grafiek 12 Woningmarkt: transacties en overcapaciteit

Vierkwartaalssom in duizenden en genormaliseerd percentage, driemaandsgemiddelde

Verkochte woningen

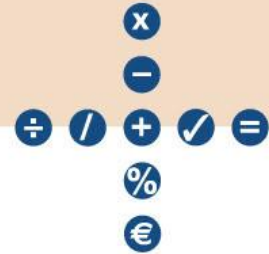

Overcapaciteit woningbouw

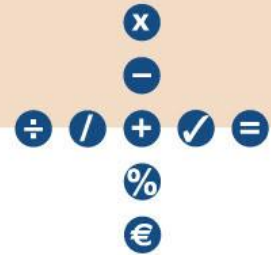
Toelichting: Verkochte woningen 2017K2 = twaalfmaandssom t/m april 2017. Overcapaciteit betreft deelvraag ('onvoldoende vraag') in enquête naar vertrouwen in bouwsector. Genormaliseerd over de historische lengte van de reeks.

Bron: Europese Commissie en CBS.

Het bedrijfsleven

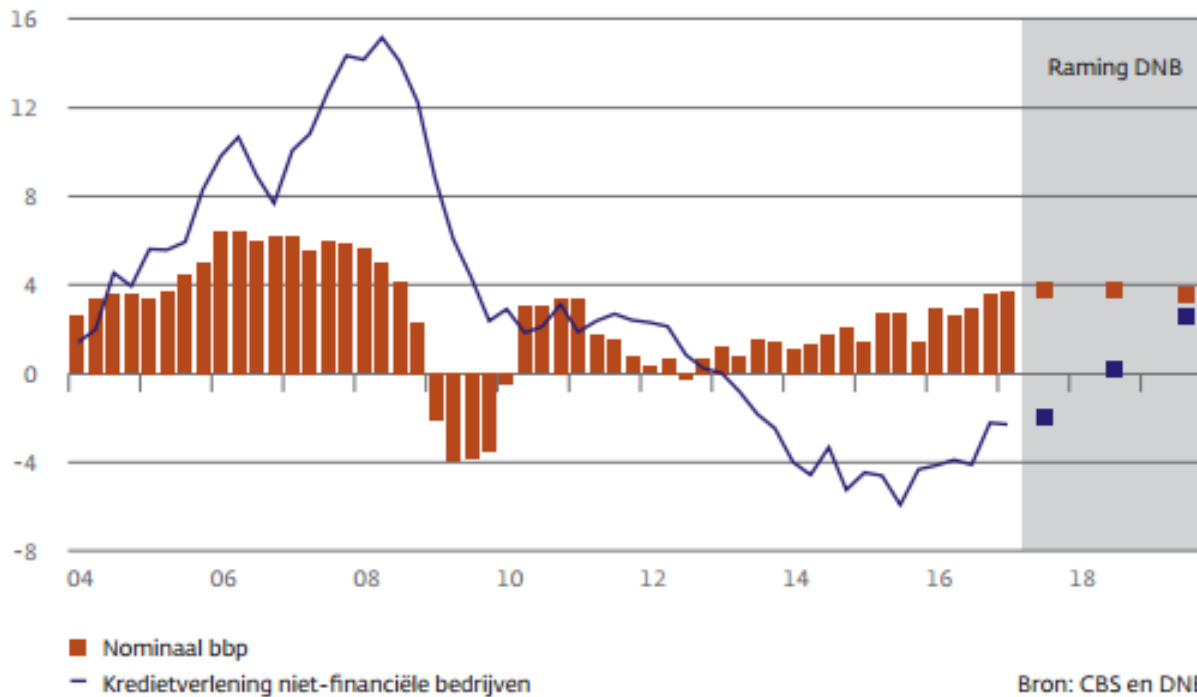
- Herstel primair gedreven door sterke opleving bij de exporterende bedrijven
 - Zij kunnen de investeringen intern financieren
- MKB blijft deels problematisch:
 - Problemen in retail, agrarische sector
 - De bouw loopt uiteraard prima
- MKB kan moeilijk lenen

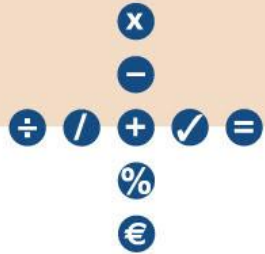

Van groei op krediet naar minder krediet

Grafiek 3 Kredietverlening en bbp

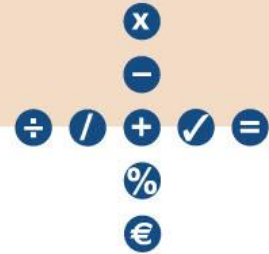
Procentuele mutaties jaar op jaar

Trendbreuk

- Tot aan 2007 stimuleerde de ruime beschikbaarheid van krediet de groei
 - Vooral ook via de woningmarkt
- Met enige overdrijving: er is nu groei, terwijl er een beperkt aanbod van krediet is
- Bedrijven met een zwakke financiële positie zien hun situatie niet verbeteren
 - Sanering is nog in volle gang

Overheid is financieel gezond

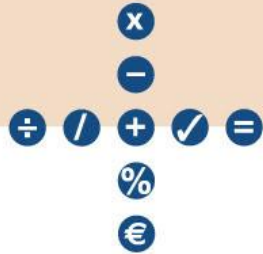
- Ondanks daling aardgasbaten dalen tekort en schuldquote

Tabel 3 Kerngegevens overheidsfinanciën

Procenten bbp

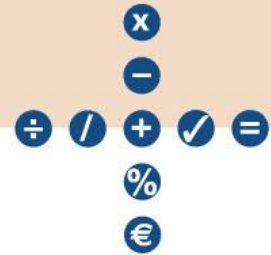
	2016	2017	2018	2019
Collectieve uitgaven	43,6	43,2	42,7	42,5
Collectieve lasten	39,2	39,0	39,0	39,0
Overige inkomsten	4,9	4,8	4,7	4,7
Primair saldo	1,5	1,6	1,9	2,1
EMU-saldo	0,4	0,7	1,0	1,1
Structureel saldo (EC-methode)	0,9	0,5	0,7	0,7
EMU-schuld	62,3	58,6	54,9	51,3

Bron: DNB.

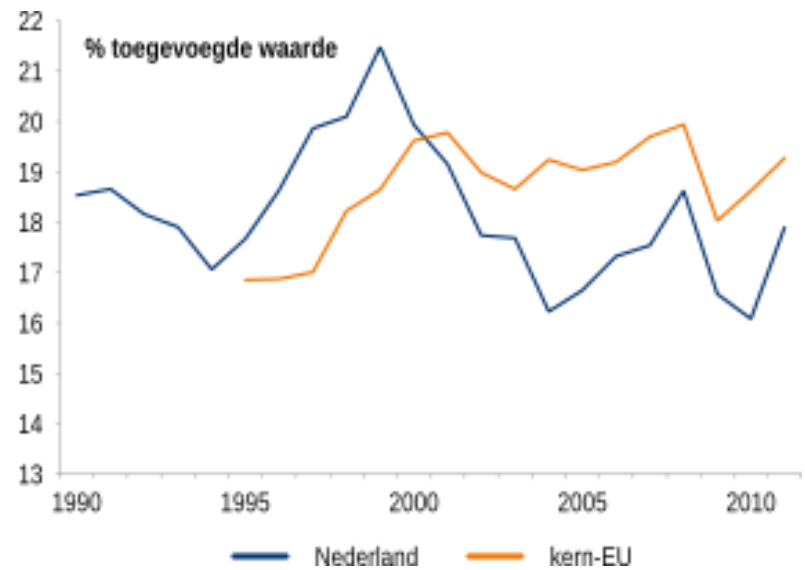
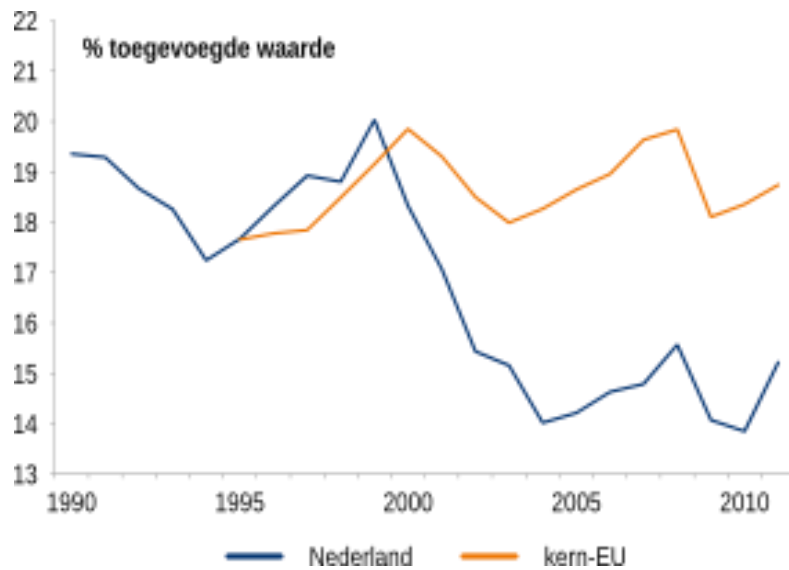

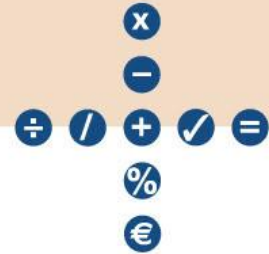
Wat valt er nu te klagen?

- Het maatschappelijk klimaat kenmerkt zich nog steeds door wantrouwen en risicoaversie
- Wantrouwen raakt instituties en de politiek
 - Pensioenfondsen, banken en de overheid
- Mede gevoed door populisme en angst voor terreur
- Negatief effect op investeringsbereidheid

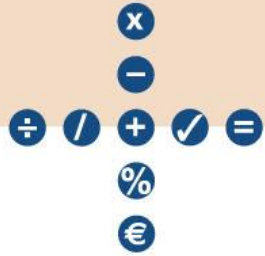
Druk op investeringsquote

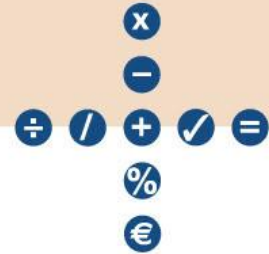
Knelpunten

- Onze economie is nog steeds erg gevoelig voor ontwikkelingen in de financiële sector
 - Bedrijven zijn aan het ontwennen maar bij gezinnen verandert het zeer langzaam
- Het zou goed zijn om de schotten tussen de kolom pensioenen en wonen doorlaatbaar te maken
 - In het spitsuur van ons leven moeten we pensioen opbouwen en aflossen

De belastingen

- Het belastingstelsel is dringend aan herziening toe
 - Veel versturende effecten, met name aan de onderkant van de inkomensladder
 - Stelsel van aftrekposten en toeslagen leidt tot bureaucratie en is fraudegevoelig
- Verlaag de marginale tarieven en verhoog BTW
- Ik durf het bijna niet te zeggen: die iets met de fiscale regelingen voor de ZZP-er

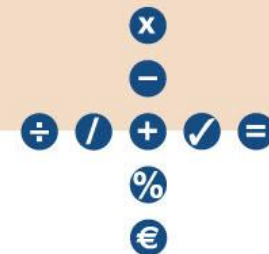
Het grote onderhoud: arbeidsmarkt

- Menselijk kapitaal en kennis zijn onze grote productiefactoren
 - In een globaliserende wereld moet je concurrerend blijven
 - De kwaliteit van arbeid wordt steeds belangrijker
- Er zal in elk geval iets gedaan moeten worden aan de kloof tussen flex en vast
 - Het moet lonend zijn om in elkaar te investeren

Een piloot van KLM maakt de ruit van zijn cockpit schoon. © David van Dam

Er zijn nu zo weinig piloten dat KLM zomerverlof intrekt

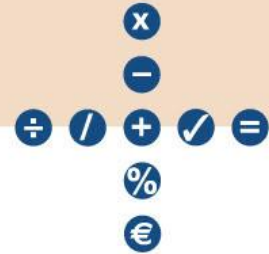
Albert Heijn Paduaweg 3 Den Dolder

12 vacatures beschikbaar

Leerlingen van een VMBO in Vianen testen een nieuwe applicatie met hun telefoon. © Marcel van den Bergh / de Volkskrant

Lerarentekort voortgezet onderwijs blijft de komende jaren oplopen

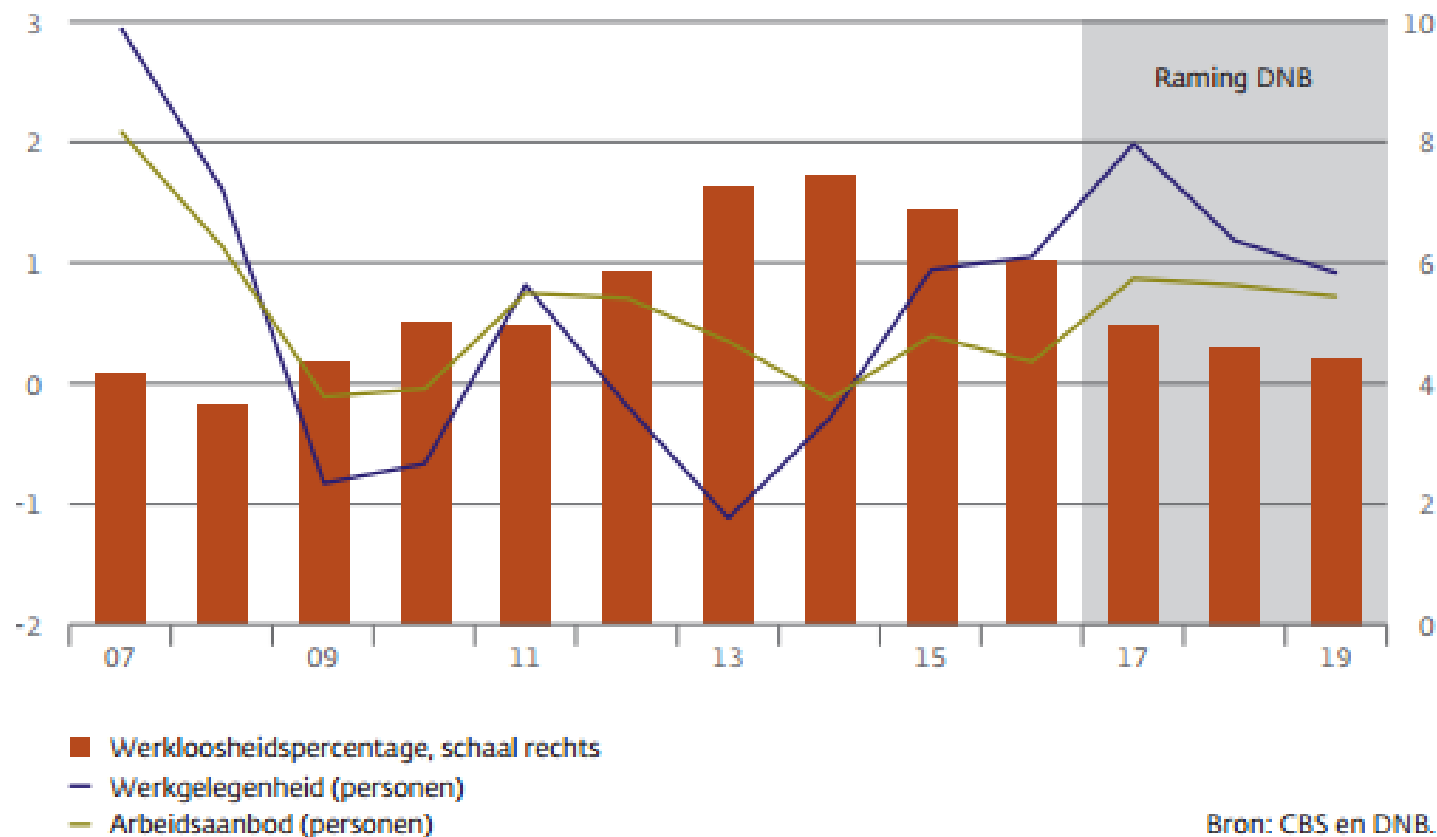

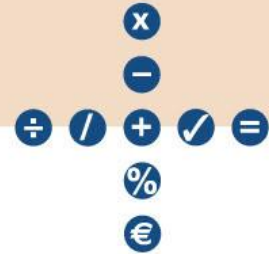
Op de korte termijn: krapte

- Er treden door de onverwacht snelle groei tekorten op de arbeidsmarkt op
- Deze zijn deels veroorzaakt door onderinvesteren in het verleden
- Door ontgroening en vergrijzing zullen de tekorten toenemen: bouw, zorg, onderwijs en overheid
- Dat kan de groei gaan remmen

Grafiek 4 Vraag en aanbod arbeidsmarkt

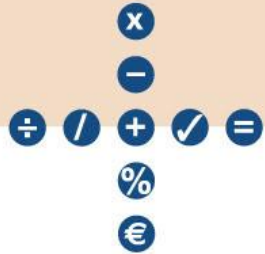
Procentuele mutaties jaar op jaar en procenten beroepsbevolking

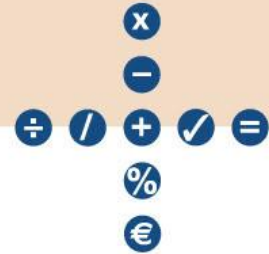
Op de lange termijn

- Nog geen twintig jaar geleden werkten we van de leeftijd van 25 tot effectief 58/59: 33 jaar
- Binnen tien jaar zal dat 44 jaar zijn: we werken 0% langer
- Goed nieuws: van langer werken ga je later dood
- Maar dat lukt alleen als er onderhoud wordt gepleegd

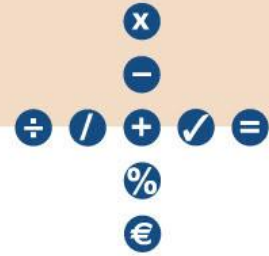
Duurzaamheid

- We maken ons druk om de duurzaamheid van de koffie en auto's, maar mensen worden steeds meer een wegwerp artikel
- Menselijk kapitaal wordt in de kenniseconomie steeds belangrijker
- Zowel werknemers als werkgevers zullen langdurig moeten investeren in kennis, vaardigheid en inzetbaarheid

Duurzaamheid

- We denken waar het gaat om loopbanen aan verticale trajecten
 - Je telt pas mee als je ‘meer mensen onder je hebt’
- Dat moet ingrijpend veranderen
 - Zorg voor scholing en voor mogelijkheden om een ander pad te kiezen
 - Denk na over andere inzet ‘ouderen’

Ter afronding

- Het gaat na tien jaar crisis beter
- Groei dreigt vast te lopen op een aantal knelpunten
- Er zijn goede stappen gezet in de financiële zin
- De grootste post menselijk kapitaal heeft kansen en onderhoud nodig
- Waarin gaat u zelf investeren?